

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «КИЄВО-МОГИЛЯНСЬКА АКАДЕМІЯ»

Факультет гуманітарних наук

Кафедра літературознавства

Кваліфікаційна робота

освітній ступінь – бакалавр

на тему: **«Концепт «справедливість» у новелі Генріха фон Кляйста
«Міхаель Кольхаас» та однойменному фільмі Арно де Пальєра»**

Виконала: студентка 4-го року
навчання

Спеціальності – 035.1 ФІЛОЛОГІЯ
(Українська мова та література);

освітньої програми: *Мова,
література, компаративістика*

Ратушна Діана Анатоліївна

Керівник: Горідько Ю.Л.,

кандидат пед. наук, доцент

Рецензент: Мазін Д. М.

Кандидат філол. наук, доцент

Кваліфікаційна робота захищена

з оцінкою «_____»

Секретар ЕК _____

«_____» _____ 2022 р.

Київ – 2022

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
I РОЗДІЛ. Поняття «справедливість» та його значення у творчому житті Генріха фон Кляйста.	5
1.1 Сенс поняття «справедливість»: із історії питання.	5
1.2 Причини звернення Генріха фон Кляйста до проблеми справедливості ...	11
1.3 Концепт «справедливість» як провідна ідея художнього твору Генріха фон Кляйста «Міхаель Кольхаас»	14
РОЗДІЛ 2. ОСНОВНІ АСПЕКТИ КОНЦЕПТУ «СПРАВЕДЛИВІСТЬ» У НОВЕЛІ ГЕНРІХА ФОН КЛЯЙСТА «МІХАЕЛЬ КОЛЬХААС»	16
2.1 Соціально-політичний сенс.	16
2.2 Справедливість як моральна чеснота	19
2.3 Економічний аспект.	21
2.4 Релігійний аспект як принцип людяності.	23
2.5 Справедливість як метафізична величина	25
РОЗДІЛ 3. НОВІ СЕНСИ КОНЦЕПТУ «СПРАВЕДЛИВІСТЬ» У ФІЛЬМІ «МІХАЕЛЬ КОЛЬХААС» АРНО ДЕ ПАЛЬЄРА.....	27
3.1 Перегуки новели й фільму	27
3.2 Акцент Арно де Пальєра на економічному аспекті.....	30
3.3.1 Кафкіанські мотиви	32
3.3.2 Екзистенціальні мотиви	33
ВИСНОВКИ	35
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	39

ВСТУП

Зламай в собі своє земне єство

І прилучись до цінностей духовних!

Д. Г. Байрон «Кайн»

Актуальність. У світі існують вічні теми, до яких постійно звертаються генії й просвітителі людства: добро, зло, любов, свобода, рівність, справедливість. До цього поняття зверталися ще давньогрецькі філософи, але й досі концепт «справедливості» набуває нових значень й розвивається разом із сучасним світом.

Стан вивчення проблеми. Сократ одним з перших почав тлумачити справедливість. Після нього це поняття інтерпретував Платон й Арістотель. Сократ вважав, що справедливість держави більша за справедливість індивіда. Платон, учень Сократа, вважав, що найвища справедливість є складовою ідеального суспільства. Арістотель ототожнював справедливість з добродієністю. З розвитком суспільства змінювалося й розуміння справедливості. Шотландський філософ-емпірист XVIII ст. Дейвід Х'юм досліджував справедливість як штучну рису. Філософ XX-XXI ст. Джон Роулз зазначав, що справедливість є головною чеснотою суспільних інститутів. Цією проблемою в українському літературознавстві займалися Бродецький О. Є., Блоха Я. Є., Смоляна Т. А., Тофтул М. Г., Шмат Р. П., Чик Д. Ч., Шелевер Н. В. Дослідники аналізували принцип справедливості у давньогрецьких філософів, розглядали справедливість у релігійній і секулярній етиці, досліджували етичний аспект проблеми справедливості й з'ясовували ідеї справедливості в соціальній філософії.

Мета нашої роботи – дослідити й порівняти бачення концепту «справедливість» у новелі німецького письменника Генріха фон Кляйста

«Міхаель Кольхаас» і однойменному фільмі французького режисера Арно де Пальєра.

Обрана мета передбачає виконання **завдань**:

- Дослідити поняття «справедливість» та його значення у творчому житті Г. фон Кляйста;
- Простежити причини звернення Г. фон Кляйста до проблеми справедливості;
- Проаналізувати різноаспектність концепту «справедливість» у новелі «Міхаель Кольхаас» Г. фон Кляйста;
- Розглянути нові сенси концепту «справедливість» у фільмі «Міхаель Кольхаас» Арно де Пальєра;
- Порівняти існування концепту «справедливість» через призму століть.

Об'єктом дослідження є новела «Міхаель Кольхаас» німецького прозаїка Г. фон Кляйста й однойменний фільм сучасного французького режисера Арно де Пальєра.

Предмет дослідження – концепт «справедливість», зображений по-різному у митців різних епох.

Під час дослідження ми використовували аналітичний, компаративний, описовий і герменевтичний **методи**.

Наукова **новизна** роботи полягає у тому, що виявлено й визначено нові сенси поняття справедливості у фільмі «Міхаель Кольхаас» (2013) й ідентифіковано відмінності сучасного бачення цього концепту від трактувань ХІХ ст.

Теоретичне значення дослідження полягає у розкритті сучасного розуміння концепту «справедливість».

Практичне значення цієї роботи полягає у можливості застосування його результатів студентами та викладачами під час вивчення курсу «Історія німецької літератури ХІХ ст.» та курсу «Світова література».

І РОЗДІЛ. Поняття «справедливість» та його значення у творчому житті Генріха фон Кляйста.

1.1 Сенс поняття «справедливість»: із історії питання.

Кожен з нас постійно звертається до категорії справедливості. «Справедливість – це категорія не тільки етична, але й політична. За своїм змістом справедливість означає рівне право всіх членів суспільства на реалізацію всіх своїх здібностей, покликань, можливостей, потреб і інтересів, а також прагнень, готовність і здатність суспільства забезпечити реалізацію цих прав» [20, С. 295]. Ця категорія є однією з найбільш дискусійних етичних категорій, яка викликає багато суперечностей, альтернативних думок і тлумачень. Тлумачення справедливості варіюється від повного заперечення самої можливості справедливих людських взаємин до ідеологічного пояснення перспектив створення «досконало справедливого» суспільства. Істину у розумінні сенсу справедливості варто шукати десь між цими згаданими протилежними точками зору [8, С. 3].

Сократ у «Державі» Платона пропонує розглядати справедливість у державах, бо вона властива не тільки індивіду, а й державі: «... дослідження, за яке ми взялися, – справа надзвичайно важлива, вона, як мені здається, вимагає людей із гострим зором. Ми ж, очевидно, не надто вправні, – додав я, – щоб зробити такий розгляд, це ніби змушувати людину з не дуже добрим зором прочитати здалеку дрібно написані літери, а потім раптово когось осяйне, що ті самі літери в інших місцях бувають більші, у більших написах. Я гадаю, що це була просто знахідка, спочатку прочитати більші, а потім так само дослідити літери менші, якщо це одне й те ж» [22, С. 53]. За Сократом, головним персонажем діалогів Платона, спочатку варто розглядати справедливість

держави, бо вона, можливо, більша за справедливість людини, і тому її буде легше розглядати [22, С. 53].

Платон вважав, що ідея найвищої справедливості й держави – це органічні сторони ідеального соціуму. Перетворенню індивідів на свідомих громадян сприяла держава і державницьке життя. [19, С. 6]. Філософ вважав, що несправедливість – це найбільше зло, а справедливість є найбільшим благом, ціннішим за золото [23]. Платон створив структуру ідеальної держави з трьома станами: філософи, воїни і діловий люд. Кожному зі станів характерна одна з трьох головних чеснот: мудрість, відвага або стриманість. І держава процвітатиме тоді, коли буде досконалий баланс між усіма групами. Тож Платон вважав, що досягти соціальної справедливості можна тільки тоді, коли вона є всередині кожного громадянина [22]. Платон також прихильник ідеї єдності справедливості, держави і людини. За своєю природою людина недосконала і через це не може бути самодостатньою. Тому кожен потребує суспільства.

Арістотель розумів справедливість як чесноту, яка об'єднує у собі загальне моральне ставлення до світу. А несправедливість – це аморальність людини. У праці «Нікомахова етика» Арістотель писав: «Справедливість ця є повна добродієність (τελειά αρετή), але не сама по собі, а у відношенні до іншого. Тому справедливість часто вважають найбільшою з добродієностей, і їй дивуються більше, ніж світлу вечірньої і вранішньої зорі» [2]. «Найгірший (κάκιοςτος), звичайно, той, чия нищість використовується проти нього самого і близьких, проте найкращий не той, чия добродієність використовується на нього самого, але на іншого: це ж бо справа важка. Таким чином, дана справедливість – не частина добродієності, але добродієність у цілому (όλη αρετή), а протилежне – не частина зіпсутості, але зіпсутість у цілому (όλη κακία).» [2]. За Арістотелем, справедливість гідно розподіляє, поважає закони, дотримується розумних звичаїв. Справедливості притаманні вірність й правдивість. Вона йде у супроводі з довірою, чесністю, шанобливістю й нетерпимістю зла. А несправедливість Арістотель поділяє на три види: нечестя,

корисливість і скривдження. Нечестя проявляється у зневазі до богів, до мертвих, до батьків і батьківщини. Корисливість – недотримання угод, коли беруть плату більшу за домовлену. Скривдити означає отримати задоволення від чиеїсь ганьби. Арістотель описав несправедливість як нехтування звичаями, непокірність законам і правителям, порушення клятв, хвалькуватість, злість, доносництво, злість [40]. Тож справедливість – цілісна моральна цінність, у якій поєднуються всі добродієчності.

З розвитком суспільства, культури й цивілізації виникає потреба оновлення концепції справедливості. Дейвід Х'юм (1711-1776) – шотландський філософ-емпірист вважав, що справедливість «передбачає згоду між членами суспільства щодо принципів співжиття» [38, С. 93] і досліджував її не як природну чесноту, а як штучну [30, С. 3]. Це було спричинено переконаннями Д. Х'юма, що для дослідження справедливості «необхідно враховувати її конкретно-історичний характер» [38, С. 93]

Крім морального аспекту справедливість має й соціальний аспект, сприяє паралелям між злочином і покаранням, благими діями і винагородою. Американський філософ Джон Роулз (1921-2002) у своїй праці «Теорія справедливості» зазначив: «Справедливість – це перша чеснота суспільних інститутів, так само, як істина – перша чеснота систем думки. Теорія, хоч яка вона елегантна й економна, має бути відкинута чи піддана ревізії, якщо вона не істинна. Так само й закони та інститути, хоч би як вони були ефективно й успішно влаштовані, мають бути реформовані чи зліквідовані, якщо вони несправедливі. Кожна особа має ґрунтовану на справедливості недоторканність, що не може бути порушена навіть суспільством, яке процвітає. З цієї причини справедливість не допускає, щоб втрата свободи одними була виправдана більшими благами інших. Неприпустимо, щоб утиски, які вимушено зазнаються меншістю, переважувались більшою сумою здобутків, якими насолоджується більшість. Отже, у справедливому суспільстві повинні бути встановлені свободи громадян, а права, гарантовані справедливістю, не повинні ставати предметом політичного гондлярства чи калькуляції політичних

інтересів... Несправедливість терпима лише тоді, коли належить уникнути ще більшої несправедливості. Як перші чесноти людської діяльності, істина й справедливість безкомпромісні» [43, С. 3-4]. Джон Роулз пояснює, що суспільство – це певною мірою самостійна спілка індивідів, для яких певні правила поведінки є обов'язковими. Ці правила формують систему взаємодії, яка забезпечує досягнення благ для всіх її учасників. Але схожість інтересів суспільства існує доти, поки соціальна взаємодія може забезпечити кращі умови життя порівняно з тим, якби людина жила тільки завдяки власним старанням. Коли ж люди прагнуть до більших благ, які були спільно створені й розподілені спільними зусиллями, відбувається конфлікт інтересів. Тому необхідно обрати принципи, за якими відбувався б поділ, що базувався б на відповідних розподільчих відносинах. Це принципи соціальної справедливості, бо вони регулюють спосіб визначення прав й обов'язків суспільства і його окремих громадян.

Згідно з Дж. Роулзом, суспільство добре організоване тоді, коли надає блага людям і може продуктивно розвиватися завдяки концепції справедливості. Принципи справедливості цього суспільства загально визнані і відомі усім його індивідам.

Дж. Роулз зважив недоліки й переваги принципу рівних можливостей і принципу рівних результатів, і за основу концепції соціальної справедливості взяв два принципи: 1) «Кожна особа повинна мати рівне право на щонайширший план рівних основних свобод, і цей план має бути сумісним із подібною схемою свобод для інших» [43, С. 60]. Цей принцип забезпечує рівність усіх базових прав. 2) «Соціальні й економічні нерівності слід залагоджувати таким чином, щоб а) можна було раціонально сподіватися на їх корисність для кожного й б) вони пов'язувалися з відкритими для всіх посадами й постами» [43, С. 60]. Цей принцип допускає економічну й соціальну нерівність. [38, С. 93-94].

Сенс поняття справедливості конкретизується через різні аспекти: соціальний, політичний, ідеологічний, економічний, культурницький.

Справедливість у суспільно-політичній сфері сприймається як рівноправність усіх громадян у суспільстві. В економічному аспекті принцип справедливості передбачає достойну оплату праці, чесність конкуренції, соціальні гарантії. У галузі культури справедливість проявляється створенням умов для взаємодії усіх членів суспільства з духовними й культурними цінностями й надбаннями. Також у царині культури справедливість передбачає відповідальність митців за високу якість їхніх творів. Так само справедливість вимагає й відповідальності релігійних наставників за ті ідеї й переконання, які вони проповідують й демонструють способом свого життя [8, С. 176].

Після аналізу різних поглядів на поняття справедливості варто звернутися до його тлумачень у різних релігійних традиціях. Більшість священних текстів класифікують справедливість у аристотелівському розумінні – як єдину моральну чесноту – не розділяючи це поняття на різні аспекти. Проте не у всіх релігіях принцип справедливості збігається з принципами людяності, бо часом релігії схвалюють авторитарні форми життя. Незважаючи на це, всередині кожної конструктивної релігії є гуманність, безкорисливість, просвіта, єднання, жертвність, людяність. Безперечно, що у багатьох релігіях можна знайти приписи фанатизму, ідеї людської меншовартості чи приниження [8, С. 176-177]. Проте «слід розуміти, що не релігії як такі є гуманними чи антигуманними, справедливими чи несправедливими, а форми релігійності, вибір яких завжди залишається прерогативою окремої особи чи спільноти – залежно від її соціально психологічного налаштування та ціннісних умов самоусвідомлення» [8, С. 177]. Е. Фромм у книзі «Мати чи бути?» зазначає: «Кожна конкретна релігія, якщо вона справді мотивує поведінку людини, являє собою не просто суму доктрин і вірувань; вона закорінена у специфічній структурі характеру індивіда і — оскільки вона є релігією групи — в соціальному характері. Таким чином, релігійні установки можуть вважатися складовою структури нашого характеру, бо ми — це те, чому ми віддані, а те, чому ми віддані, мотивує нашу поведінку» [31, С. 147-148]. І «людина поклоняється владі, але проповідує релігію любові — в цьому випадку релігія

влади є її таємною релігією, тоді як її так звана офіційна релігія, приміром християнство, — це всього лиш ідеологія» [31, С. 148].

Часто трапляється релігійна інтерпретація, що «своє» – найкраще, а інші, «чужі» релігії змальовуються як щось негативне й неприйнятне. Проте цьому треба протистояти, адже у багатьох священних текстах справедливість постає гуманістичним сенсом [8, С. 177-178]:

- Старий Завіт: «А коли мешкатиме з тобою приходько в вашім Краї, то не будете гнобити його. Як тубілець із вас буде для вас приходько, що мешкає з вами, і ти будеш любити його, як самого себе, бо приходьки були ви в єгипетським краї» (Левит 19:33-34). [4]

- Новий Завіт: «Не треба, щоб іншим було полегшення, а вам тягар, але, щоб була рівномірність. Нині ваш надлишок на доповнення їхньої недостатчі, а потім їхній надлишок на доповнення вашої недостатчі, щоб була рівномірність, як написано: хто зібрав багато, не мав зайвого; і хто мало, не мав недостатчі» (Друге послання ап. Павла до коринфян, 8: 13-15) [4].

- Коран: «О ви, які увірували! Нехай одні люди не глузують з інших — можливо, ті кращі за них. І нехай одні жінки не глузують з інших — можливо, ті кращі за них. Не лайте одне одного та не вигадуйте образливих прізвиськ. Зле ж бути нечестивцем після того, як увірував! А ті хто не покався, є несправедливими!... Не слідкуйте одне за одним та не поширюйте пліток...Ми створили вас із чоловіка та жінки й зробили вас народами та племенами, щоб ви знали одне одного. Воістину найшановніші з-посеред вас перед Аллахом — найбільш богобоязливі!» (сура 49, аяти 11-13) [24].

- Буддійський сакральний збірник «Дгаммапада»: 1) «"Він скривдив мене, побив мене, перемиг мене, обібрав мене". Хто не плекає такі судження – у тих угамовується ненависть. Адже ніколи в цьому світі ненависті не долаються зненавистями, натомість відсутністю зненавистей долаються вони. Ось одвічна дгамма» («Розділ пар»). 2) «Навіть якщо він згадує багато писань, але не чинить відповідно, такий запаморочений чоловік скидається на пастуха, що рахує корів у інших. Він не причетний до самотництва. Навіть якщо він згадує мало писань,

але чинить відповідно закону, полишивши пристрасть, зловмисність та тупість, істинно обізнаний, з розкутим розумом, не захоплюючись ні в цьому світі, ні в тому – він причетний до самотництва. («Розділ пар») 3) «Я не проголошую когось брагманом завдяки лону, що народило його, завдяки походженню матері.» («Розділ про брагмана») [9].

Актуалізація таких релігійних настанов сприятиме покращенню релігійного світогляду й сприятиме усуненню релігійної нетерпимості. «Релігійні організації повинні додержуватися принципу відокремлення релігії від держави, але, з іншого боку, їхні ідеологи і лідери мають бути небайдужими й використовувати свій моральний авторитет для ідейного протистояння несправедливим учинкам влади» [8, С. 178].

Релігія беззаперечно вплинула на розвиток концепту справедливості у всіх громадах. Тож нам варто розглянути й тлумачення справедливості, актуалізоване німецькомовними принципами. «Дослідження картини світу зумовлене утвердженням у лінгвістиці антропоцентризму. Оскільки картина світу формується в кожного індивіда в процесі соціалізації, то вона несе на собі національно-культурний відбиток» [29, С. 18]. Т. Смоляна у праці «Концепт справедливості, актуалізований німецькою максимою» дійшла висновку, що концепт справедливості актуалізований німецькомовною максимою «завдяки прямим номінаціям та інтерпретаційним ознакам» [29, С. 21]. Цей концепт є одним з основоположних в системі цінностей і може представляти як позитивну, так і негативну справедливість. «У проведеному нами дослідженні виявилось, що німецькомовна максима актуалізує 4 семи/ознаки: “юстиція”, “об’єктивність”, “рівномірність розподілу” та “правомірність”» [29, С. 21].

1.2 Причини звернення Генріха фон Кляйста до проблеми справедливості

Г. Кляйст походив зі старовинного аристократичного німецького роду, у якому служба в армії була незмінною традицією. Тож після ранньої смерті батька Генріх фон Кляйст пішов служити у гвардійський полк.

П'ятнадцятирічний Генріх брав участь у бойових діях пруської армії проти революційної Франції. Пережиті жахи війни глибоко закарбувалися у душі майбутнього письменника й відіграли немалу роль у формуванні світогляду й подальшій його долі. Тож він пішов з армії й вирішив вчитися, сподіваючись досягнути світ. В університеті Г. фон Кляйст «пройшов сувору школу кантівської філософії» [34, С. 148]. В І. Канта ж відбувся розрив з бароковим світоглядом. «Філософ питає, чи не свідчить наше намагання представити світ як хаос насамперед про хаотичний характер самого нашого мислення? Він розділив питання про світ і про мислення й поставив одне в залежність від іншого. Світ, “який він є насправді” (Гассенді) і який, впливаючи на наші почуття, постає у вигляді якогось...невпорядковано-щедрого барокового хаосу, “матерії відчужань”, – цей світ поставав перед Кантом як непізнана “реч сама по собі” (Ding an und fur sich).» [35, С. 82-83]. А «висновок філософа про принципову непізнаність “речі у собі” розчарував і засмутив письменника» [34, С. 148]. Тож після зневірення в ідеї рятувальної сили освіти Г. фон Кляйст покинув університет.

Г. фон Кляйст – трагічна особистість, яка йшла попереду свого часу. У своїх текстах письменник «звертався до доби германських племен часів Таціта (“Битва Армінія”), до епохи Реформації (“Міхаель Кольхаас”), до доби бароко (“Принц Фрідріх фон Гомбург”, “Кетхен з Гейльбронна”, “Розбитий дзбан”))» [33, С. 80]. У новелі «Міхаель Кольхаас» автор звертається до концепту справедливості, зображаючи «благородного розбійника». Проте він не був новатором у цій царині. Концепт справедливості доволі поширений в європейських текстах. Його витoki – у легендах, міфах, переказах, казках про відомих персонажів, до прикладу Робін Гуда. З таких переказів почерпнули своє натхнення й проінтерпретували по-новому багато письменників ХІХ ст.: німецькі автори – Фрідріх Шиллер «Розбійники» (1781 р.), Фрідріх Гельдерлін «Смерть Емподокла» (1799 р.), Генріх фон Кляйст «Міхаель Кольхаас» (1810 р.); французькі представник – Шарль Нодьє «Жан Сбогар» (1818 р.) [32, С. 187].

Звернення до постійно актуальної теми справедливості й образів «благородних розбійників» були закликком письменників боротися за певні ідеї. Романтичний «благородний розбійник» суттєво відрізняється від розбійника у текстах преромантичної доби, який діє тільки заради власної вигоди, не відстоює справедливості й не має високоморальних цілей. Головна відмінність між розбійником-злочинцем і «благородним розбійником» – у високих моральних принципах і прагненні свободи. Саме свобода і її різні аспекти є найбільшим благом «благородного розбійника». У цьому образі можуть поєднуватися високоморальні якості разом з небаченою жорстокістю. Ф. Шиллер, описуючи «Розбійників» зазначає: «Незнайомий з людьми і людською долею, мій пензлик мав створити щось посередині між ангелом і дияволом, він мав породити чудовисько, якого, на щастя, не було на світі, якому я б побажав лише безсмертя, щоб увічнити приклад народження, принесений у світ неприроднім злиттям підпорядкування та генія у світостановленні. — Я маю на увазі “Розбійників”» [41].

Іменник «Selbst» означає самотійність, «самість» [25, С. 167] і його використовували І. Кант, Я. Грім, Г. А. Бюргер, Й. Г. Гамман та інші [25, С. 167-168]. Е. Штайгер аналізує це поняття у драмі «Розбійники» Ф. Шиллера. «Самість», як визначив Е. Штайгер, вища за сам простір і час, вона не має жодних обмежень і є основою свободи [45, С. 47]. У «Розбійниках» головний персонаж Карл Моор удосконалює своє усвідомлення концепту свободи: «Ні, не сила думати про це! Чи ж втиснути мені своє тіло в корсет, чи ж зашнурувати законом волю! Закон примушує плазувати слимаком те, що повинно орлом літати. Закон не створив ще жодної великої людини, тоді як свобода породжує велетнів і великі крайності. Вони забираються в череву тирана, догоджають вередливому його шлункові і задихаються від його вітрів» [37].

Тож декілька факторів впливали на формування особистості й світогляду Г. фон Кляйста: смерть батьків у ранньому віці, участь у кровопролитних боях, вивчення філософських поглядів Канта. Пізнавши принципову непізнаваність

«речі у собі» Г. фон Кляйст розчарувався у попередніх ідеалах. Описуючи ж концепт свободи письменник звертається до давно відомого образу «благородного розбійника». Цей образ має коріння у народних переказах і набув поширення серед сучасників Г. фон Кляйста.

1.3 Концепт «справедливість» як провідна ідея художнього твору Генріха фон Кляйста «Міхаель Кольхаас»

Одинадцятитомний «Словник української мови» подає визначення концепту як «формулювання, загальне поняття, думка» [19]. Це значення виходить з етимології терміна, який походить від латинського слова «conceptus», яке означає «думка, поняття» [26, С. 360]. Ці лексичні значення – це ядро терміна «концепт» у загальнонауковому вживанні, без конкретизації зв'язку з різними науковими сферами.

У науковому дискурсі осмислене вживання «концепту» почалося у Середньовіччі. Його витoki – у концептуалізмі, який постав під час дискусії реалістів й номіналістів. Реалісти вважали, що існувати можуть тільки універсалії, які діють у сфері розуму і передують конкретним речам. Номіналісти визнавали тільки конкретні речі, категорично заперечуючи існування загального. Концептуалізм же зміг об'єднати обидві ідеї. П'єр Абеляр, засновник концептуалізму, був переконаний, що універсалії існують у людській свідомості як назви відповідних об'єктів. Одночасно з цим назви не є частиною позначуваного ними об'єкту. Назви виникають через накладання їх на об'єкти людьми. П. Абеляр визначив концепт як ім'я/назву речі, закріплене у людській свідомості, яке використовують задля комунікації між собою і Богом [13, С. 28].

Ж. Краснобаєва-Чорна зазначає: «У сучасній літературі можна виділити сім аспектів інтерпретації концепту: логіко-філософський (Дж. Кемені, Ч. Пірс, Г. Фреге); власне філософський (Ж. Дельоз, Ф. Гаваттарі); лінгвістичний (В. Гак, В. Звегінцев, Л. Резников, О. Тараненко, П. Чесноков); лінгвокультурологічний (А. Вежбицька, Д. Гудков, І. Захарченко, Л. Іванова, В. Іващенко, В. Красних,

В. Маслова); когнітивний (В. Дем'янков, О. Кубрякова, З. Попова, І. Стернін); психолінгвістичний (О. Залевська, Л. Лисиченко, М.Ткачук, О. Селіванова, В. Старко, О. Цапок, І. Штерн) та літературно-культурологічний (Л. Грузберг, Л. Іванова, О. Кагановська), які відображають складну і суперечливу природу самого концепту і наукового знання про нього» [14, С. 67].

Більшість визначень терміна «концепт» у науці про літературу мають прямий зв'язок з філософським тлумаченням: «термін концепт вживається для позначення головного задуму, провідної ідеї наукової праці, художнього твору» [16, С. 384]. У літературний концепт, як і в філософський, закладено деякі емоційні відтінки: «концепт твору – це його ідейний пафос» [д.32 Словник гуманітарія с. 95].

М. Маркова у своїй статті «Концепт та концептуалізація в сучасному літературознавстві» приходить до висновку, що «концептом слід вважати ментальне утворення, наповнене національно зумовленими та індивідуальними знаннями про світ і культурним змістом, яке, отримуючи вербальне вираження в літературному тексті, набуває статусу художнього, тобто набуває специфічних ознак – символічності та діалогічності» [17, С. 323].

Г. фон Кляйст використовує концепт «справедливості» у своєму творі й він є провідним.

РОЗДІЛ 2. ОСНОВНІ АСПЕКТИ КОНЦЕПТУ «СПРАВЕДЛИВІСТЬ» У НОВЕЛІ ГЕНРІХА ФОН КЛЯЙСТА «МІХАЕЛЬ КОЛЬХААС»

2.1 Соціально-політичний сенс.

Таємнича присутність і сила справедливості була постійним об'єктом для рефлексії як у стародавніх, так і в сучасних формах розповіді. Класики драматургії наполегливо досліджували цей аспект, а сучасні історичні й філософські дослідження лише час від часу зверталися до цієї теми. Кант зробив найбільший вклад у розвиток формування природи справедливості та її трансцендентної ситуації. «Можливо, лише кілька філософських оповідань могли б дослідити це бачення таємниці; і серед них одне відображає глибокий аналіз трагічної та таємничої природи справедливості з тонкими репрезентаціями класичної драми та кантівської філософії. Охоплюючи обидва аспекти, “Міхаель Кольхаас” Генріха фон Клейста, захоплює сюжет і читача дивністю, невіддільною від справедливості» [44, С.73-74].

Генріх фон Кляйст, описує головного персонажа своєї новели: *«die Welt würde sein Andenken haben segnen müssen, wenn er in einer Tugend nicht ausgeschweift hätte. Das Rechtgefühl aber machte ihn zum Räuber und Mörder»* [42, С. 2] (Світ благословив би його пам'ять, якби він не був занадто відданим одній зі своїх чеснот. Але почуття справедливості перетворило його

на грабіжника і вбивцю¹). Ця фраза репрезентує Кольхааса як людину, переповнену хвилюваннями тільки за одну з чеснот – справедливість. Інші чесноти добродісного громадянина відійшли на другий план у свідомості персонажа. Він міг бути героєм, але загострене відчуття справедливості змусило Кольхааса стати розбійником. Борючись за рівність і свободу і проповідуючи ідеї добродісності, головний персонаж стає «благородним розбійником».

Спочатку принципи і світобачення Міхаеля Кольхааса були сформовані реаліями справедливої держави з добре врегульованими правовими нормами. Він продавав коней, чесно заробляв на життя і був зразковим громадянином. Але зміна реальності деформує й чесноти людини. Кольхаас вів своїх коней на ринок, щоб продати їх. На кордоні однієї з німецьких земель у торговця вимагали дозвіл на перехід землі, чого раніше не ставалося. Задля врегулювання непорозуміння Кольхаас залишив двох своїх коней і вірного конюха у заставу до свого повернення з належними документами. Повернувшись з Дрездена з документом, який підтверджував скасування пропускних документів, Міхаель Кольхаас виявив, що коней заморили роботою в полі, а його конюха побили й вигнали. З того моменту Кольхаас мав єдину ціль – досягнути справедливості й повернути своїх коней у тому ж добродісному стані, в якому він їх залишав. Борючись за досягнення справедливості, Кольхаас вдається до різних методів: від офіційного судового позову до кровопролитних нападів. Врешті-решт коней відгодували й повернули власникові, а самого Кольхааса стратили за розбій. Здавалося б, Кольхаас зміг досягнути бажаної справедливості, але чи були виправдані засоби досягнення його мети?

Живучи у суспільстві епохи Реформації, Міхаель Кольхаас вважав своїм правом і обов'язком боротися з владою, яка не несла відповідальності за сферу своїх зобов'язань. Переконаючи свою дружину в необхідності боротьби за справедливість, Міхаель Кольхаас каже: *«weil ich in einem Lande, liebste Lisbeth, in welchem man mich, in meinen Rechten, nicht schützen will, nicht bleiben mag.*

¹ Тут і далі переклад наш – Д.Р.

Lieber ein Hund sein, wenn ich von Füßen getreten werden soll, als ein Mensch! Ich bin gewiß, daß meine Frau hierin so denkt, als ich» [42, С. 14] (Тому що, дорога Лизбет, я не хочу жити в країні, яка не захищає мої права. Якщо мене так топчуть ногами, то краще бути псом, аніж людиною! Я впевнений, що моя дружина думає так само).

Торговець не міг дозволити собі продовжувати працювати, коли його права були незахищені. Тож коли говорив з амтманом про продаж свого будинку й усіх земель, Кольхаас вимовив вимучений жарт: «*Kohlhaasenbrück sei ja nicht die Welt; es könne Zwecke geben, in Vergleich mit welchen, seinem Hauswesen, als ein ordentlicher Vater, vorzustehen, untergeordnet und nichtswürdig sei; und kurz, seine Seele, müsse er ihm sagen, sei auf große Dinge gestellt»* [42, С. 13] (Світ же не зійшовся клином на Кольхаасебрюці і у людини можуть з'явитися цілі, у порівнянні з якими обов'язки батька уже не такі важливі; загалом, його душа готова до великих звершень). Його відчуття соціальної несправедливості переважило відчуття відповідальності перед своєю сім'єю. Міхаель Кольхаас вважав, що суспільно-політичні устрої виключили його з держави, бо йому відмовили у захисті прав.

Тож Міхаель Кольхаас підбурих людей до повстання проти несправедливих соціально-політичних реалій, у які він потрапив. В одному зі своїх мандатів Міхаель Кольхаас називає себе «*“einen Reichs- und Weltfreien, Gott allein unterworfenen Herrn”*» [42, С. 20] (Людиною, невідвласною державним і земним законам, покірною лише Богові). Парадоксально, але він хотів досягнути соціально-політичної справедливості, не дотримуючись при цьому законів, які регулюють норми цієї справедливості. Прибічники колишнього торговця вбивали людей, руйнували й спалювали міста, щоб заявити про себе й свою позицію. Вони шукали юнкера Венцеля фон Тронку, який заморив коней роботою, щоб притягнути його до відповідальності. Борючись за двох коней, Міхаель Кольхаас порушив безліч соціально прийнятних і державних законів.

Державний апарат схвалив рішення щодо скарги Кольхааса. Юнкер відгодував коней і повернув їх власникові. Але суд не міг діяти у межах закону

лише односторонньо й покарати тільки Венцеля фон Тронку, тож у межах соціально-політичного сенсу справедливості було винесено смертний вирок й Кольхаасові за розбій, порушення законів і вбивства.

Тож, через гіперболізоване бажання досягнути справедливості, Міхаель Кольхаас пройшов через кілька стадій. Спочатку він – зразковий громадянин; далі, через зміну обставин навколо нього, персонаж перебуває поза законом; коли ж соціальна справедливість знову запанувала, то Кольхаас змирився зі смертним вирокком.

2.2 Справедливість як моральна чеснота

Арістотель класифікує справедливість як найвищу моральну чесноту, яка відображає загальне ставлення до світу. Міхаель Кольхаас же прагне тотальної справедливості. Він готовий жертвувати усіма своїми благами: і матеріальними, і моральними заради доведення своєї думки перед державою і суспільством.

Лизбет, дружина Кольхааса, підтримала чоловіка у його намірах: він просив її дати йому свободу, щоб захистити свої права. Ба більше, вона сама зголосилася доставити позов чоловіка до правителя. Вона занадто зухвало намагалася прорватися до палацу і один зі стражників пробив їй груди. На межі життя і смерті Лизбет попросила відвезти її додому до чоловіка. Вона лежала без свідомості кілька днів, а перед самою смертю звернулася до чоловіка з єдиним проханням – простити своїм ворогам і робити добро й тим, хто ненавидить його.

Кольхаас же знехтував передсмертним бажанням коханої й вирішив, що нехай Господь ніколи не простить його так, як і він ніколи не вибачить юнкерові.

Міхаель Кольхаас вирішив добиватися справедливості не тільки через порушення домовленостей юнкером Тронкою. Він відчував, що його зневажили, зачепили його гордість. І йому хотілося відплатити тією ж монетою. Баришник написав листа-попередження юнкерові з вимогою повернути коней

впродовж трьох днів й самостійно відгодовувати їх у конюшнях Кольхаасенбрюка. Це б зашкодило гордості й репутації юнкера й пестило самолюбство Кольхааса. Коли ж юнкер ніяк не відреагував, то торговець вирішив силоміць притягнути його до відповідальності.

Кольхаас відіслав своїх дітей до їхньої тітки, підписав договір про продаж будинку й землі, зібрав своїх працівників й закликав їх боротися за відновлення справедливості. Усі взяли зброю і вирушили у Трокенбург до юнкера Тронки. Там вони безжально вбивали й руйнували усе, що бачили. Їхня справедливість перетворилася на помсту: *«unter dem Jubel Hersens, aus den offenen Fenstern der Vogtei, die Leichen des Schloßvogts und Verwalters, mit Weib und Kindern, herab»* [42, С. 17] (*Герзе, радіючи, викидав з вікна канцелярії трупи пристава й управителя замку разом з дружиною й дітьми*). Борючись за справедливість, люди Кольхааса нехтували іншими чеснотами: співчуттям, людяністю, милосердям.

Кількість прибічників Кольхааса збільшувалася щодня: хтось справді підтримував ідею встановлення справедливості, а хтось же хотів скористатися шансом безкарно грабувати й убивати. Але всередині своєї «благородної» розбійницької зграї Кольхаас не терпів жодного прояву несправедливості. Усіх, хто порушував «кодекс», страчували. Кольхаас брав *«ein großes Cherubsschwert, auf einem rotledernen Kissen»* [42, С. 25] (*великий херувимський меч на червоній шкіряній подушечці*), щоб самостійно вершити справедливість поміж своїх людей.

Попри високі моральні ідеали й категоричну нетерплячість до випадків несправедливості поміж повстанців, Міхаель Кольхаас руйнував чужі життя. Спалюючи міста, вбиваючи людей й грабуючи баришник діяв егоїстично: він ставив свою справедливість вище справедливості й свободи інших. Арістотель же вважав, що найбільш моральним є той, чия добродієність спрямована на інших. Тож, як би Кольхаас не голосив й не боровся за свої моральні чесноти, а його дії суперечили словам.

2.3 Економічний аспект справедливості означає достойну оплату праці, чесну конкуренцію, дотримання домовленостей й соціальні гарантії. У новелі ми бачимо, економічна справедливість є одним з провідних аспектів.

При перетині кордону землі юнкера Венцеля фон Тронки Кольхаас намагався уникати конфлікту якомога довше. Коли ж люди Тронки вподобали коней, то Кольхаас пропонував Тронці чесну угоду – купити коней за ринковою ціною. Коли ж ціна здалася лицарям зависокою, то баришник пояснив: «*“Herr, die Rappen habe ich vor sechs Monaten für 25 Goldgülden gekauft; gebt mir 30, so sollt Ihr sie haben”*» [42, С. 3] (*Пане, пів року тому я купив цих коней за 25 гульденів; дайте мені 30 і вони Ваші*). Угода справедлива, адже Кольхаас очікує чесною оплати його праці. Купувати коней чи ні – справа покупця. Тож були створені й умови чесною конкуренції.

Коли ж Кольхаас повернувся до юнкера по коней й побачив їх виснаженими, то справедливо заявив: «*Das sind die Pferde nicht, die dreißig Goldgülden wert waren! Ich will meine wohlgenährten und gesunden Pferde wieder haben!*» [42, С. 6] (*Це не ті коні, які коштували тридцять золотих гульденів! Я хочу повернути своїх ситих і здорових коней!*). Міхаель Кольхаас – торговець, тож він зазнав не тільки моральної шкоди, а й фінансових збитків. Щоб уладнати цей конфлікт з економічного боку, юнкер міг би компенсувати фінансові втрати баришника, але вони б не могли покрити моральної кривди.

З розповідей Герзе про історію його вигнання з Трокенбурга ми розуміємо, що Венцель фон Тронка не поважає справедливі економічні стосунки. Слуга розповідає, що йому пропонували обманювати свого хазяїна заради власної вигоди: «*und daß ich dem Schloßvogt und dem Verwalter, als sie mir vorschlugen frei Futter dafür anzunehmen, und das Geld, das Ihr mir für Futterkosten zurückgelassen hattet, in den Sack zu stecken, antwortete — ich würde ihnen sonst was tun; mich umkehrte und wegging*» [42, С. 8] (*і коли каштелян й управитель запропонували мені брати безкоштовний корму у їхній конюшні, а гроші, які Ви мені залишили на овес, присвоїти собі, я відмовився й пішов геть*). Юнкер сам

не поважав справедливих ринкових відносин, ще й спонукав до обману вірного слугу Міхаеля Кольхааса.

Але після судового наказу, який задовольнив подання торговця кіньми, юнкер Тронка компенсував усю фінансову шкоду, яку завдав Кольхаасові. Перед стратою Венцель фон Тронка звертається до баришника: «*“Nun, Kohlhaas, heut ist der Tag, an dem dir dein Recht geschieht! Schau her, hier liefere ich dir alles, was du auf der Tronkenburg gewaltsamer Weise eingeüßt, und was ich, als dein Landesherr, dir wieder zu verschaffen, schuldig war, zurück: Rappen, Halstuch, Reichsgulden, Wäsche, bis auf die Kurkosten sogar für deinen bei Mühlberg gefallenen Knecht Herse”*» [42, С. 64]. (Тому, Кольхаас, сьогодні настав день, коли твої права будуть захищені! Дивись, я віддаю тобі все, що ти насильно втратив у Тронкенбурзі, і що я, як твій правитель, маю тобі повернути заборговане: вороних коней, шарф, гульдени, білизну і до того ж гроші за лікування вашого слуги Герзе, який загинув поблизу Мюльберга). Тож у випадку з юнкером, попри початкову відверту неповагу до економічного аспекту справедливості правосуддя настало тільки після втручання третьої сторони – держави. Кольхаас же віддав ці гроші матері загиблого Герзе. З одного боку, торговець керувався благими намірами, бо знав, що ці гроші знадобляться пані на старості. З іншого боку, він міг керуватися бажанням частково компенсувати моральну шкоду матері через втрату сина.

Незважаючи на нечесні погляди Тронки, Г. фон Кляйст зображає у новелі й зразки дотримання домовленостей та чесних ринкових відносин. Коли Кольхаас надумав продавати Кольхаасенбрюк, то був готовий на згоду за половину справжньої ціни. Амтман же, людина чесних поглядів й «*verpflichtete sich zu einem Darlehn von 100 Goldgülden, auf die Hypothek des Dresdenschen Grundstücks, das er auf keine Weise käuflich an sich bringen wollte; und ließ ihm, binnen zwei Monaten völlige Freiheit, von dem Handel wieder zurückzutreten.*» [42, С. 13] (зобов'язався внести 100 гульденів завдатку за нерухомість, бо в жодному разі не збирався купувати її за пів ціни). Також, працюючи в рамках економічного аспекту справедливості, амтман, скасував виплату відступних,

якщо Кольхаас відмовиться від договору, і передбачив можливість безоплатно скасувати угоду продажу.

Ще один приклад – живодер, який привів Кольхаасових коней у Дрезден. Йому було неважливо кому належали коні до того, як він їх викупив, головне – вони не крадені: *«vor dem Schweinehirten aus Hainichen, Peter oder Paul besessen hätte, oder der Schäfer aus Wilsdruf, gelte ihm, da sie nicht gestohlen wären, gleich»* [42, С. 35] (до того, як свинар з Гайнігена мав коней, їх власником міг бути Петро чи Павло, чи пастух з Вільдруфа, оскільки їх не вкрали, йому байдуже).

Тож, Г. фон Кляйст переконаний, що у справедливому суспільстві кожен повинен дотримуватися прийнятих правил і законів, незалежно від статусу чи багатств. Якщо ж хтось порушує домовленості, то це має регулювати держава.

2.4 Релігійний аспект як принцип людяності.

Віра і релігія була невід’ємною частиною формування світогляду в епоху Г. фон Кляйста. Проповідники й священники несли Божі настанови у народ й закликали до чесності, вдячності, любові, поваги, милосердя. Немаловажним є й релігійний аспект у новелі «Міхаель Кольхаас».

Лежачи на смертному одрі після поранення у палаці правителя, дружина Кольхааса показала йому вірш з Біблії, просячи чоловіка простити своїм ворогам. Лизбет з останніх сил хотіла пробудити людяність у чоловікові. Кольхаас же інакше сприймав відданість Богові й вирік, що ніколи не зможе простити своїм ворогам.

Після кровопролитного нападу на володіння юнкера, Кольхаас звернувся до настоятельки монастиря, щоб дізнатися де Тронка. Настоятелька направила банду розбійників до Вітенбергу, а Кольхаасові радила: *«fürchte Gott und tue kein Unrecht!»* [42, С. 19] (боятися Бога і не творити зла). Вона, як і Лизбет, намагалася звертатися до людяності Кольхааса, але розбійника це тільки розізлило. Його *«in die Hölle unbefriedigter Rache zurückgeschleudert»* [42, С. 19] (відкинуло у пекло невдоволеної помсти). Кольхаас вважав себе лютеранином,

але його серце не було сповнене любов'ю до Бога, ідея помсти пожирала усю добродієність всередині чоловіка.

Кольхаас викривляв релігійне сприйняття справедливості, використовуючи його так, як йому було зручно. В одному зі своїх мандатів він закликав «*jeden guten Christen*» [42, С. 20] (кожного доброго християнина) боротися у справі проти «*den Junker von Tronka, als dem allgemeinen Feind aller Christen*» [42, С. 20] (юнкера фон Тронки, залятого ворога всіх християн). В іншому ж мандаті Кольхаас нарік себе «*einen Statthalter Michaels, des Erzengels, der gekommen sei, an allen, die in dieser Streitsache des Junkers Partei ergreifen würden, mit Feuer und Schwert, die Arglist, in welcher die ganze Welt versunken sei, zu bestrafen*» [42, С. 23] (намісником архангела Михайла, який зійшов з небес, щоб карати вогнем і мечем увесь світ, який тоне у пороках і підступності, і всіх, хто буде на стороні юнкера). Лідер злочинної зграї вважав себе всесильним й думав, що має право вершити правосуддя від імені Бога.

Мартін Лютер розумів, що так продовжуватися не може і написав звернення до Міхаеля Кольхааса, у якому різко критикував й засуджував розбій Кольхааса, названий Божою місією. Попри усі мандати Кольхааса, Мартін Лютер називає його богопротивником, чиє серце переповнене не людяністю, а бажанням помсти: «*ein Rebell bist du und kein Krieger des gerechten Gottes*» [42, С. 24] (Ти – бунтівник, а не воїн Бога).

Секретний радник правителя пан Кунц при обговоренні справи Міхаеля Кольхааса зауважив: «*weder nach göttlichen noch menschlichen Gesetzen, der Roßkamm, um dieses Mißgriffs willen, befugt gewesen wäre, eine so ungeheure Selbstrache*» [42, С. 29] (ні Божі, ні людські закони не давали баришнику права на таку страшну помсту). Тоді ще не було секулярного підходу до вирішення конфліктів, тож релігійний аспект відігравав важливу роль навіть на державному рівні.

Кольхаас вважав, що діє відповідно до релігійних ідеологій, але не усвідомлював, що без людяності він не може бути християнином. І кожен, хто

хотів напоумити Кольхааса, звертався до релігійних ідей християнства з надією, що віра зможе пробудити гуманність.

2.5 Справедливість як метафізична величина

Генріх фон Кляйст зображає Міхаеля Кольхааса «благородним розбійником»: він бореться за свободу й справедливість. Але персонаж послуговується ідеєю, що мета може виправдати засоби: він нападає на людей, шантажує, вбиває і спалює околиці міст. Кольхаас хотів досягнути благородної мети, використовуючи методи зла. І у Кольхаасовому розумінні він зміг досягнути бажаного – юнкера покарано і той відгодував коней, повернув речі Герзе і компенсував затрати за його лікування; але при цьому Міхаель Кольхаас палив міста, вбивав людей, він втратив дружину, а його діти залишились сиротами. Сам же борець за свободу поплатився життям.

Мартін Лютер намагався втолкувати Кольхаасові, що те, що він вважає найвищою справедливістю насправді є несправедливістю. Вперше зустрівши і вислухавши переконання, якими керується повстанець, Мартін Лютер називає його «*rasender, unbegreiflicher und entsetzlicher Mensch*» [42, С. 27] (*шалена, незрозуміла й жахлива людина*). Бо Кольхаас зациквився на земних принципах й на ідеї помсти.

Духовний наставник закликає Кольхааса схаменутися й «*um deines Erlösers willen, dem Junker vergeben, die Rappen, dürre und abgehärmt, wie sie waren, bei der Hand genommen, dich aufgesetzt, und zur Dickfütterung in deinen Stall nach Kohlhaasenbrück heimgeritten*» [42, С. 27] (*заради Бога прости юнкера, забрати коней, нехай худорлявих і виснажених, до себе в стайню й відгодувати*). Мартін Лютер пропонує шлях для порятунку душі Кольхааса – милосердя і прощення. Кольхаас же відмовляється від найвищих ідеалів, віддаючи свою душу і серце на поталу своїм земним принципам.

Г. фон Кляйст показує й доводить, що усі наші принципи егоїстичні. Кольхаас хотів досягнути справедливості через те, що його образили, зачепили його гордість. Автор використовує образ Мартіна Лютера, щоб показати, що

справжня справедливість існує, але ми не можемо її повністю досягнути. Цілковита справедливість – метафізична. Вона існує поза земними переконаннями й принципами. І єдиний шлях досягнення метафізичної справедливості – прощення й смирення. Мартін Лютер наставляв Міхаеля Кольхааса на праведний шлях, але той був занадто зацикленим на земному. Кольхаас думає, що досягнув справедливості. Але реалії такі, що досягти справедливості методами зла неможливо, єдиний можливий шлях – використовувати методи добра. Якби головний персонаж новели не мстився, а змірився, то втрат було б значно менше. Його образили – це несправедливість, але існує вища справедливість, метафізична, яку не всі можуть досягнути, а досягнути не може ніхто.

Тож, Г. фон Кляйст у новелі «Міхаель Кольхаас» відобразив багатоаспектність концепту «справедливість». Найбільш обґрунтованими й розкритими є соціально-політичний і економічний аспект. Це пов'язано з тим, що цих аспектів має дотримуватися уся громада, щоб державний апарат добре функціонував. Що стосується морального аспекту, то це був особистий вибір Кольхааса. Він нарікав себе борцем за справедливість, але ним керувала не вища моральна чеснота, а гордість. Борячись за справедливість, Кольхаас і його прибічники знехтували іншими чеснотами: співчуттям, людяністю, милосердям. Релігія у новелі – регулятор людяності. У сподіваннях врозумити купця люди навколо нього постійно зверталися до вічних вчень Біблії, проте це не допомогло утихомирити люте бажання помститися. Особливого значення автор надав метафізичному аспектові справедливості. Для того, щоб зрозуміти вищу справедливість, необхідно мати чисту душу й наміри, бути готовим простити своїм ворогам і керуватися методами добра. Використання ж насильницьких методів віддаляє персонажа від досягнення земної справедливості й унеможливорює єднання з її метафізичним аспектом.

РОЗДІЛ 3. НОВІ СЕНСИ КОНЦЕПТУ «СПРАВЕДЛИВІСТЬ» У ФІЛЬМІ «МІХАЕЛЬ КОЛЬХААС» АРНО ДЕ ПАЛЬЄРА

3.1 Перегуки новели й фільму

До теми справедливості людство зверталось чи не з початку свого існування. Філософи, письменники й проповідники постійно зверталися до цього концепту: Сократ, Платон, Арістотель, Девід Х'юм, Джон Роулз. Кожен з них бачить справедливість відповідно по провідних світоглядних ідей їхнього періоду. Так, Генріх фон Кляйст, випереджаючи свій час, демонструє своє сприйняття справедливості у добу Реформації. З розвитком суспільства трансформуються й загальноприйняті норми людства: щось удосконалюється, а щось, навпаки, спрощується. Тож і концепт «справедливості» набув нових сенсів у сучасності.

Генріх фон Кляйст у новелі «Міхаель Кольхаас» звернувся до вічно актуальної теми. Про це свідчать різні екранізації й кіноадаптації новели: «Man on Horseback» (1969) німецького режисера Волкера Шльондорфа, американський фільм «The Jack Bull» (1999) режисера Джона Бадхема й французько-німецька стрічка «Michael Kohlhaas» (2013) режисера Арно де

Пальєра. У цій роботі ми аналізуватимемо екранізацію 2013 року, щоб простежити найсучасніші трансформації поняття справедливості.

Арно де Пальєр – французький режисер і сценарист. У 16 років почав грати у театрі й робити режисерські постановки. Крім кінематографічної освіти Арно де Пальєр вивчав літературознавство в університеті. Свій перший повнометражний фільм «Майбутнє Дренсі» режисер зняв у 1997 році. У стрічці є історичне, філософське і поетичне дослідження геноциду євреїв і його сліди в сучасному світі. Після цього у режисера було ще багато успішних проєктів. Але найамбітнішим художнім проєктом стала стрічка «Міхаель Кольхаас» за новелою Генріха фон Кляйста. Сценарій ознаменував першу співпрацю Арно де Пальєра зі сценаристкою Крістель Бертевас. Фільм отримав номінації на Каннському кінофестивалі, Брюссельському європейському кінофестивалі, Гавайському міжнародному кінофестивалі. Фільм був п'ять разів номінований на премію «Сезар» 2014 року й отримав її за найкращий звук та найкращу оригінальну музику.

Арно де Пальєр не тільки режисер, а й сценарист фільму за новелою Генріха фон Кляйста. Він намагався якомога точніше передати ідеї автора. Але світогляд сценариста XXI ст. відмінний від ідей автора, який творив у кінці XVIII – початку XIX ст. Між ними 200 років різниці, але обидва митці погоджуються з головними аспектами вічного концепту.

В основі сюжету сенс збігається. Обидва автори спираються на метафізичний аспект справедливості. Генріх фон Кляйст не говорить про це прямо, а натякає поміж рядків. Арно де Пальєр використовує кінематографічні методи заради тієї ж мети – показати, що існує справедливість більша за усе земне, справедливість, яку неможливо досягнути методами зла.

Міхаель Кольхаас не бачить іншого способу досягнення справедливості, окрім насильницького. У розмові з дружиною він питає: «Що мені робити? Вибачитися перед бароном?» [18] Але це питання риторичне й з іронічною інтонацією. На початку стрічки персонаж навіть не думає про прощення як про

метод вирішення конфлікту. Для нього це щось неосяжне, а тому й неварте уваги.

Після похорону Юдит Міхаель звертається до своїх робітників: *«Біблія наказує прощати своїх ворогів. Я молю Бога, щоб він не дарував нам того прощення, що ми даруємо нашому клятому пану»* [18]. Тож шлях до спасіння Кольхаасові відомий, але він нехтує ним, майже висміює. Шлях прощення Міхаеля – помста баронові. Головний персонаж позиціонує себе зразковим християнином, який хоче справедливості. Але на ділі він – лицемір. Він зневажає одну з найголовніших істин життя – стався до інших так, як хочеш, щоб ставилися до тебе. Міхаель Кольхаас просить Бога не робити з ним те, що він зробить з бароном. Персонаж вивищує себе над іншими перед Богом й при цьому сподівається на спасіння.

Як і в новелі, богослов намагається настановити Міхаеля Кольхааса на праведний шлях. Заради метафізичної справедливості треба відпустити усе земне. У фільмі ім'я богослова не озвучується, але ми розуміємо хто це зі слів Міхаеля Кольхааса про те, що він читав Біблію цього проповідника. Під час сцени страти одного з людей Кольхааса Мартін Лютер підходить до нього й звертається: *«Така твоя ідея правосуддя? Вішати власних людей? Тому ти палиш та вбиваєш? Схоже, ти готуєшся спустошити ціле місто... Кольхаас – жертва великої несправедливості? Ти – купець, ти заможний, для тебе життя просте. Що ти зробив заради справедливості?»* [18]. Для Генріха фон Кляйста важливим є відновлення справедливості. Арно де Пальєр же концентрується на несправедливості. У Пальєра концепт справедливості не є базовим й уже установленим, до нього треба докладати зусиль, боротися за нього й не сприймати як належне.

Міхаель Кольхаас вважає себе вищим, кращим за інших. Але дії персонажа перечать його ідеям: він бореться за справедливість, але при цьому дозволяє собі чинити самосуд; каже, що керується Біблією, але чинить проти Божих законів. Богослов засуджує повстанця: *«Я бачу, що твоє серце нечисте, що ведеш ти цих людей на війну, яка їх не торкається. Я бачу, що меч твій – не*

меч правосуддя, що ти – не божий воїн. Бога у всій цій справі давно позабули. Кольхаасе, на тебе чекає шибениця» [18]. Мартін Лютер намагається прояснити Кольхаасові егоїзм його намірів. Божа справедливість недосяжна людині, хоча із земного бачення здається інакше. Людина не може переламати свою земність. Міхаель Кольхаас теж не зміг пересилити свої земні принципи й досягнути вищу мету.

Коли ж Міхаель просить Мартіна Лютера дати йому прощення, то богослов відповів: *«Бог дав [прощення], а щодо принцеси – залежить від тебе»* [18]. І тут – кардинальна різниця між новелою й фільмом. У новелі Генріх фон Кляйст першочерговим зображує спасіння душі, спробу досягнення метафізичної справедливості. Автор показав, що Бог не простить Кольхааса, а Мартін Лютер може допомогти тільки посередництвом між Кольхаасом й владою. Сучасний же сценарист показує, що Бог може простити усе й від Кольхааса залежать тільки його земні справи.

Але в останній безмовній сцені страти ми можемо спостерігати емоційний стан персонажа, здається, що він шкодує про обраний шлях, але ніколи у цьому не зізнається.

Отож, обидва митці розуміють метафізичний аспект справедливості як її найвищий прояв. Але Арно де Пальєр спрощує досягнення метафізичної справедливості й акцентує на досягненні суспільного правосуддя. Генріх фон Кляйст унеможливує досягнення метафізичної справедливості, він тільки припускає, що хтось може досягнути цю велич, але в жодному разі не стати її частиною.

3.2 Акцент Арно де Пальєра на економічному аспекті

Цей аспект справедливості відображений з високою точністю у фільмі. У новелі економічна справедливість є однією з провідних тем. Режисер і сценарист ХХІ ст. достовірно показує погляди Генріха фон Кляйста на економічну справедливість і до того ж нашаровує нові відтінки до цього значення.

У фільмі, на відміну від новели, з'являється поняття сутяжництва – подача судових позовів з корисливих міркувань. Після декількох скарг до суду Міхаель Кольхаас отримав лист з відповіддю: *«Суд постановив, що Міхаель Кольхаас має забрати коней і більше не подавати заяв до суду. Бо їх розцінюють як сутяжництво, що надалі буде покарано позбавленням волі»* [18].

Подарунки й пожертви екранізований персонаж теж не приймає. Коли один з бажаючих приєднатися до війська купця привів поросятко в подарунок, Сезар спитав скільки воно коштує, бо *«Кольхаас не приймає подарунків»* [18] і платить за все.

Економічно й морально справедливим, як і у новелі, так і у фільмі, показаний сусід купця. Він викупив маєток Міхаеля Кольхааса. Але згодом, після початку повстання, сусід сказав, що не хоче більше будинку й доглядає за ним заради Кольхааса, щоб той зміг викупити усе назад, коли забажає.

За допомогою фінансового погляду на справедливість Арно де Пальєр створює чітку опозицію між селянами й панами: *«Ми не беремо, ми купуємо, ми платимо власникові. І ми не приймаємо пожертв. Люди віддають через страх. Але війна не дає нам права брати побори, красти. Це те, що робить пан, але не ми»* [18]. За те, що один бунтар зі зграї Кольхааса пограбував будинок ватажок страчує правопорушника. Бо він не тільки порушив правила свого війська, а й зрадив принципи й ідеали справедливості, за які боровся. До того ж, після цього вчинку порушника почали асоціювати з панами, бо тільки вони можуть нехтувати моральними якостями й грабувати селян.

Після оголошення амністії ватажок розпустив усіх своїх воїнів й особисто перепитав чи ніхто не зберіг зброї. Кожному чоловікові чесно оплатив службу.

Перед стратою Кольхааса барон віддає йому обох коней, відгодованих і доглянутих. Також платить відшкодування за слугу й за моральну шкоду Кольхааса. Оскільки ні Сезарові, на Міхаелю гроші уже не потрібні, то купець наказує віддати гроші на благодійність: *«Сезар не мав сім'ї. Віддай тому, хто цього потребує»* [18].

Отож, економічний аспект справедливості відображений у кінострічці відповідно до ідей новели, але Арно де Пальєр додав кілька нових акцентів: сутяжництво, повна відмова від мародерства (у новелі Міхаель Кольхаас мотивував людей доєднатися до банди майбутніми грабунками, які вони ділитимуть порівно; заборонено було тільки грабувати наодинці, прикриваючись повстанням), благодійництво.

3.3.1 Кафкіанські мотиви

Арно де Пальєр творив фільм у сучасності, тому на нього вплинули й відносно нові ідейні здобутки митців. Франц Кафка піддає сумніву відносини особистості з абсурдною владою. Світ для Кафки непізнаний. Французький сценарист і режисер підтримує думку про непізнаність світу. Міхаель Кольхаас читає Біблію Мартіна Лютера й вимовляє: *«Спосіб сприйняття світу – у загадці. Щось видиме, але невпізнаване»* [18].

Міхаель Кольхаас страждає, коли найбільше світове таїнство стає відомим для нього, коли він дізнається дату своєї смерті й розуміє невідворотність вироку: *«Визначеність – це найгірше. Я рахую кожен день, що я наближаюся до Юдит і віддаляюся від Лизбет. Це не та смерть, до якої я звик. Я маю віру, але чудово знати день, годину та спосіб [смерті]– найважче»* [18].

Ф. Кафка – людина на межі аскетизму, а з іншого боку він болісно переживає свою залученість до світу. Міхаель Кольхаас теж аскет певною мірою. Він хоче боротися проти несправедливості, а люди навколо нього відмовляють його, намагаються повернути його до Божих заповідей. Навіть армія людей, які підтримали Кольхааса не скасовує аскетизм душі персонажа. Бо він бився за ідею, а чому боролися його прибічники? Вони усвідомлювали «вищий задум» ватажка чи бажали помсти з особистих причин? Мартін Лютер звертається до Кольхааса з цієї причини: *«Усі ці люди, яких ти ведеш на війну, чи знають вони свою долю? Що ти їм сказав?... Я бачу, що твоє серце нечисте, що ведеш ти цих людей на війну, яка їх не торкається.»* [18]. Хтось приєднувався до війська

з корисливих причин, щоб виправдати мародерство й вбивства; комусь просто було нікуди йти.

Основні мотиви творів Ф. Кафки: абсурдність буття – конфлікт особистості з абсурдною владою – бюрократизація влади – відчуження особистості – ізольованість особистості – приреченість на страждання – безнадійність людського існування. Арно де Пальєр частково використовує ті ж мотиви у своєму фільмі. З самого початку ми спостерігаємо абсурдну ситуацію. Далі сценарист зображує конфлікт Міхаеля Кольхааса з бароном, який недотримується свого слова. Влада бюрократизована, персонаж подає кілька позовів до суду, але їх не задовольняють, бо родич барона користується своєю посадою й не дозволяє скаргам дійти до принцеси. Коли ж після конфлікту у палаці помирає Юдит, дружина Кольхааса, купець ізольується в собі. Хоч це й не відбито у діалогах персонажів, але ми бачимо це з емоційних станів персонажа, які ідеально передає данський актор Мадс Міккельсен, і його дій: він відсилає Лизбет з дому, а сам створює план помсти. Після розбою, коли Кольхааса затримали й винесли йому вирок, він глибоко страждає від відсутності таємниці своєї смерті, бо уже знає її точний день і час. Врешті-решт, Кольхаас досягнув бажаної справедливості, але втратив дружину, залишив свою дитину сиротою, палив міста й чинив самосуд.

Тож, Арно де Пальєр підтримує думку Ф. Кафки про непізнаваність світу й безнадійність існування людини. Міхаель Кольхаас мав сенс життя, коли були речі, приховані від нього. Він намагався пізнати світ і прирік на загибель багатьох, а пізнавши лиш дрібну частину таємничості, він визнає, що це найбільше страждання.

3.3.2 Екзистенціальні мотиви

Крім впливу ідей Ф. Кафки на сценарій фільму «Міхаель Кольхаас» Арно до Пальєра, можемо також спостерігати відбиток екзистенціальних питань Альбера Камю.

1951 року Альбер Камю написав есе «Бунтівна людина». Його філософія ділиться на два великі блоки – абсурд і бунт –, які логічно витікають один з одного. Людина шукає сенс у світі, в якому цього сенсу немає. Цю ситуацію Камю назвав абсурдом. А жити, знаючи про смерть, і є бунтом. Через війну і її наслідки письменник досліджує метафізичні й історичні проблеми бунту. Бунт проти організації світу, де роль людини уже визначена, бо тоді життя беззмістовне. «Бунтівна людина» постає проти неправильного порядку. «Я бунтую, отже, існую» [10]. Єдиний можливий спосіб існування в абсурдному світі – це бунт. Бунтувати – шукати сенс. У фільмі Лизбет, дочка Міхаеля Кольхааса, запитує в батька чому той пішов на війну: через маму чи через коней? На обидва питання батько відповідає заперечно. У його баченні він воює заради боротьби з несправедливістю. Він пішов на війну, щоб бунтувати, щоб показати й довести своє існування. Він хоче переконатися, що його життя цінне, що він може впливати хоч на щось, що його дружина померла даремно. Коні – це умовність, принцип, яким він ніби прикривається. Через бунт Кольхаас хоче творити сенс, свободу й справедливість.

Також Арно де Пальєр звертається до іншої філософської ідеї. Ми прослідковуємо сенс, що людина стає людиною не тоді, коли вперше кричить після народження, а тоді, коли здатна зробити правильний вибір. А правильний вибір людина може зробити тільки тоді, коли має чисту душу. Спочатку Мартін Лютер назвав Кольхаасове серце нечистим, бо той вів людей на війну, яка їх не торкалася і через те, що купець уявляв себе божим воїном. Його вибір воювати був з самого початку неправильним. Щоб стати людиною необхідно було прислухатися до Біблії, непохитних моральних настанов й принципів людяності.

Зрештою, бунт дає свої результати: принцеса почула про справу купця й особисто навідала його. Принцеса звертається до Кольхааса: *«Те місто, яке ти хотів перед цим зруйнувати, там була я. І моїх людей було менше, ніж твоїх. Своїми силами ти досягнув би набагато більшого, чому ти здався?»* [18]. І здається, що Кольхаас нарешті може зробити людяний вибір. Але цей вибір був

керований не чистотою душі чи високими переконаннями, а впертою принципіальністю. Він не напав на наступне місто тільки через те, що його бажання задовольнили. Попри абсурдність цієї ситуації, Кольхаас називає це своїми принципами.

Тож, Арно де Пальєр звертається до теми справедливості й пише сценарій до свого фільму за новелою Генріха фон Кляйста, але початковий текст є джерелом не для всіх сенсів фільму. Через 200 років після написання «Міхаеля Кольхааса» концепт «справедливості» набув нових сенсів. Ми спостерігаємо як Арно де Пальєр звертається до ідей непізнаності Кафки й поглядів А. Камю на бунт як єдиноможливий і правильний пошук сенсу життя.

ВИСНОВКИ

У нашій роботі ми дослідили поняття «справедливість» та його значення у творчому житті Г. фон Кляйста; простежили причини звернення Г. фон Кляйста до проблеми справедливості; проаналізували різноаспектність концепту «справедливість» у новелі «Міхаель Кольхаас» Г. фон Кляйста; розглянули нові сенси досліджуваного концепту в однойменному фільмі Арно де Пальєра й порівняли розвиток й зміну сприйняття концепту «справедливість» сучасного митця.

У першому розділі ми звернулися до історії трактувань сенсу поняття «справедливості». Категорія справедливості – одна з найбільш дискусійних

етичних категорій, існує багато варіативних думок й суперечностей у її тлумаченні.

Одними з перших трактувати справедливість почали давньогрецькі філософи Сократ, Платон й Арістотель. Сократ пропонує передовсім розглядати справедливість держави, тобто соціально-політичний аспект. Платон сприймав справедливість як найбільше людське благо, яке цінніше за золото. Арістотель трактував справедливість головною чеснотою, повною добродієністю людини.

Дейвід Х'юм – шотландський філософ ХVІ ст. досліджував справедливість не як природну, а як штучну чесноту й враховував її конкретно-історичний характер. Сучасний американський філософ Джон Роулз визначив справедливість як першу чесноту всіх суспільних інститутів.

Також ми проаналізували формулювання справедливості у провідних світових релігіях. Вплив релігійних настанов на формування моральних чеснот беззаперечний. Божі вчення спонукають людство жити чесно й прагнути досягнення метафізичної справедливості за допомогою милосердя й прощення.

Генріх фон Кляйст звернувся до теми справедливості після вивчення праць І. Канта. Проте це не єдиний фактор, який вплинув на зацікавлення німецького автора на концепт справедливості. Втрата обох батьків у ранньому віці й участь у кровопролитних боях під час служби в армії теж наклали свій відбиток у свідомості прозаїка.

У другому розділі ми дослідили різноаспектність концепту «справедливість» у новелі Г. фон Кляйста «Міхаель Кольхаас». Одним з провідних є соціально-політичний сенс. Автор описує як порушення державних законів відбилося на поведінці Кольхааса. Спочатку він був зразковим громадянином, а після зміни обставин навколо нього персонаж став людиною поза законом, насмілювався чинити самосуд й самостійно визначати межі справедливості. Коли ж соціальна справедливість відновила свої закони, то й Міхаель Кольхаас підкорився вироку.

Прозаїк також звертається до морального аспекту справедливості. Міхаель Кольхаас вважав себе високоморальним борцем за відновлення справедливості

у світі. Але він використовував аморальні методи досягнення мети: спалював, грабував вбивав. Тож бачимо, що висока мораль Кольхааса виявилася егоїзмом, бо для купця особиста справедливість була важливішою, вищою за справедливість інших.

Економічний аспект у новелі є одним з найбільш обґрунтованих. Усі угоди були економічно справедливими й усі учасники виконували домовленості. Тільки домовленість Кольхааса з Тронкою була порушена. Але зрештою, юнкер фон Тронка виконав усі свої зобов'язання після повстання й постанови суду. Г. фон Кляйст впевнений, що для благополуччя справедливого суспільства кожен повинен дотримуватися прийнятих правил і законів, незалежно від статусу чи багатств. Порушення будь-яких домовленостей має регулювати держава.

Релігія була невід'ємною частиною життя людей XVI ст. і саме тоді відбуваються події, описані у новелі. Більшість персонажів зверталися до Біблійних догм, щоб пояснити Кольхаасові принципи людяності. Повстанець нарік себе «*намісником архангела Михайла*» у одному зі своїх мандатів. Він же був переконаний, що чинить відповідно до релігійних ідеологій, але не усвідомлював, що без людяності він не може бути християнином. Тож, релігійний аспект є регулятором людяності у новелі.

Найпотаємнішою у новелі є метафізична величина справедливості. Її прибічником й представником Г. фон Кляйст зобразив Мартіна Лютера. Проповідник спонукав Кольхааса до прощення ворогів, але той був занадто зациклений на досягненні примітивної земної справедливості й намагався досягнути своєї «благої» цілі методами зла. Чинячи самосуд, убиваючи й руйнуючи Міхаель Кольхаас тільки віддаляв себе від усвідомлення метафізичної справедливості. Кольхаас не зміг навіть збагнути існування справедливості, вищої за усе земне, тож досягнути її для нього було просто неможливо.

У третьому розділі ми з'ясували нові сенси концепту «справедливість» у фільмі «Міхаель Кольхаас» Арно де Пальєра. Важливим моментом для аналізу

фільму було те, що Арно де Пальєр був не тільки режисером стрічки, а й сценаристом. Тож він надав справедливості деяких сучасних трактувань, відмінних від бачення Г. фон Кляйста.

У основі сюжету головний сенс збігається: обидва митці створюють свої роботи на основі метафізичного аспекту справедливості. І французький сценарист, і німецький письменник розуміють метафізичний аспект справедливості як її найвищий прояв. Проте сучасний митець спрощує досягнення метафізичної справедливості й акцентує на досягненні суспільного правосуддя. А Г. фон Кляйст вважав, що стати частиною метафізичної величі неможливо.

Під час написання сценарію для фільму Арно де Пальєр не міг не використати філософських досягнень ХХ ст. У фільмі реалізовано деякі мотиви Ф. Кафки про непізнаність світу й безнадійність існування людини. Головний персонаж мав сенс життя, коли для нього існували певні таїнства світу. А коли дізнався частинку того, що зазвичай залишається непізнаним, то називає це найбільшим стражданням. *«Визначеність – це найгірше. Я рахую кожен день, що я наближаюся до Юдит і віддаляюся від Лизбет. Це не та смерть, до якої я звик. Я маю віру, але чудово знати день, годину та спосіб [смерті]– найважче»* [18].

Екзистенціальні ідеї теж знайшли своє відображення у фільмі, зокрема думки А. Камю. Кольхаас бунтує, щоб знайти сенс буття, довести цінність свого життя. Бунт для повстанця – єдиноможливий і правильний шлях пошуку сенсу життя. Також Арно де Пальєр ілюструє й ідею можливості зробити правильний вибір тільки тоді, коли людина має чисте сумління.

Отже, інтерпретація концепту «справедливість» відрізняється у Г. фон Кляйста й Арно де Пальєра через приналежність до різних часових періодів й загальних відмінностей світогляду. Але обидва автори вказують на те, що у погоні за егоїстичними принципами людина не може «зламати в собі своє земне єство» заради вищих цілей.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Айзенбарт Л. М. Термін «концепт»: проблема визначення та підходи до вивчення. Наукові записки ТНПУ. Серія : Літературознавство. 2016. Вип. 45. С. 314-325.
2. Аристотель. Нікомахова етика. Переклад В. Ставнюка. Аристотель. Нікомахова етика / Αριστοτελους. Ηθικα Νικομαχεια. Київ: Аквілон-Плюс, 2002. 480 с. (білінгва)

3. Байрон Д. Г. Каїн. Переклад О. Грязнова. Режим доступу:
<https://www.ukrlib.com.ua/world/printit.php?tid=9028>
4. Біблія. [Електронний ресурс]. Переклад І. Огієнка. Режим доступу:
<https://only.bible/bible/ubio/lev-19/>
5. Блоха Я.Є. Принцип справедливості у філософії Платона та Арістотеля. Філософські обрії. 2016. Вип. 36 с. 79-87.
6. Бродецький О. Є. Антропологічно-ціннісні засади гуманістичного потенціалу релігійної етики [Текст] : автореф. дис. ... д-ра філос. наук : 09.00.11 / Бродецький Олександр Євгенович ; Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. - Київ, 2017. 32 с.
7. Бродецький О. Соціальна справедливість й етична відповідальність релігійних спільнот та лідерів: український. Релігія та соціум. 2014. Вип. 1-2. С. 25-32.
8. Бродецький.О. Є. Концепт справедливості у релігійній і секулярній етиці: потенціал ідейної синергії. Науковий вісник Чернівецького університету. Філософія. Вип. 621-622. 2012. С. 174-179.
9. Дгаммапада: [Електронний ресурс]. Переклад М. Копаниці. Режим доступу: <http://samorozvytok.info/content/dgammaapada-tak-govoryv-budda>
10. Камю А. Вибрані твори : у 3 т. / Харків: Фоліо, 1997. Т. 3. 624 с.
11. Кант І. Критика практичного розуму/ Іммануїл Кант; пер. з нім.– К.: Юніверс, 2001. – 324 с.
12. Кірюхін Д. Концепт справедливості в православ'ї та ісламі / Д. Кірюхін // Наукові записки [Національного університету "Острозька академія"]. Сер. : Філософія. - 2010. - Вип. 7. - С. 198-207.
13. Краснобаєва-Чорна Ж. Концепт, концептуалізація та концептуальна система: логіко-філософський вектор // Донецький вісник Наукового товариства ім. Шевченка. – Т. 11 – Донецьк: Український культурологічний центр, 2006. – С. 27-32.
14. Краснобаєва-Чорна Ж. Термінополе концепт. Українська мова. 2006. Вип 3. С. 67-79.

- 15.Краснова Л. Словник юного гуманітарія. – Дрогобич: РВВ ДДПУ ім. І.Франка, 2007. – 263 с.
- 16.Літературознавчий словник-довідник / Р. Гром'як, Ю. Ковалів та ін. – К.: ВЦ «Академія», 1997. – 752 с.
17. Маркова М. В «Концепт» та «концептуалізація» у сучасному літературознавстві. Питання літературознавства. 2007. Вип. 74 С. 317-324.
18. Міхаель Кольхаас. UASerials – серіали українською мовою онлайн. URL: <https://uaseriales.pro/3363-mihael-kolhaas.html> (дата звернення: 23.06.2022).
- 19.Муляр В. І. Принцип справедливості в досконалій державі Платона. Гілея: науковий вісник. 2013. Вип. 72. С. 605-611.
- 20.Осічнюк Ю.В. Філософія. – К., 2003.– 464 с.
- 21.Панасюк Ю. В. Проблема соціальної справедливості в контексті аналітичної філософської традиції: дис. ... канд. філос. наук : 09.00.03 / Криворізький нац. ун-т. Кривий Ріг, 2015. 176 с.
- 22.Платон. Держава / переклад із давньогрецької Д. Коваль. Київ : Основи, 2000. 355 с.
- 23.Платон. Діалоги. Київ: Основи. 1999 р. 395 с.
- 24.Преславний Коран. Переклад смислів українською мовою [Текст] / [пер. з арабської, передмова, коментарі, дослідження М. М. Якубовича]. Медіна : Центр короля Фагда з друку Преславного Сувою, 2012. – 998. Режим доступу:
https://shron1.chtyvo.org.ua/Yakubovych_Mykhailo/Preslavnyi_Koran_Pereklad_smysliv_ukrainskoiu_movoju.pdf
- 25.Радченко О. А. Творчий геній Ф. Шиллера у рецепції Е. Штайгера. Науковий вісник Південноукраїнського національного педагогічного університету ім. К. Д. Ушинського. Лінгвістичні науки. 2012. Вип. 15. - С. 163-173.
- 26.Словник іншомовних слів / За ред. О. Мельничука. – К.: Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1974. – 775 с.

- 27.Словник української мови: у 11 т. 1970-1980. URL: <http://sum.in.ua/>
28. Смоляна Т. А. Текст німецькомовної максими: когнітивно-дискурсивні аспекти (дисертація) : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.04. Харків, 2017. 265 с.
- 29.Смоляна Т. Концепт справедливості, актуалізований німецькомовною максимою. Актуальні питання гуманітарних наук. №29 том 4. 2020. 17-21.
- 30.Тофтул М.Г., Шмат Р.П. Проблема справедливості: етичний аспект // Вісник ЖДУ ім. І. Франка. Випуск 31. – Житомир, 2007. – С. 3–5.
- 31.Фромм. Мати чи бути?. Київ: Український письменник, 2010. 226 с.
- 32.Чик Д. Ч. Образ «благородного розбійника» в українській та англійській прозі І-ї п. ХІХ ст. Актуальні проблеми слов'янської філології. – 2011. – Вип. ХХІV. – Ч. 1. – С. 186-195.
- 33.Шалагінов Б. Б. Генріх Фон Клейст і кінець німецького романтичного авангарду. Біблія і культура: наук.-теор. журнал. Чернівці : Чернів. нац. ун-т, 2012. Вип. 16. с. 80-91
- 34.Шалагінов Б. Німецький романтизм і містичне// Поетика містичного: Колективна монографія/За ред. проф. О. В. Червінської. - Чернівці: Чернів. нац. унів., 2011.
- 35.Шалагінов, Б. Кант: мислитель, естетик, мораліст (матеріали до лекції). Наукові записки. Том 48. Філологічні науки. 2005. с.82-90
- 36.Шелевер Н. В. Принцип справедливості у філософії античних філософів. Вісник Запорізького національного університету. Юридичні науки. Вип. 4. 2020. С. 33-39
- 37.Шиллер Ф. Розбійники. Режим доступу: <https://www.ukrlib.com.ua/world/printit.php?tid=8407>
- 38.Шмат Р. Ідея справедливості в соціальній філософії. Multiversum. Philosophical almanac. 2015. Вип. 1-2. С. 90–99.
- 39.Шмат Р.П. Аспекти розуміння проблеми справедливості Платоном, Арістотелем, Джоном Ролзом. Актуальні проблеми філософії та соціології. 2021. Вип. 31 С. 38-41.

40. Aristotle. Works. HardPress, 2020. 612 p.
41. Friedrich Schiller: Sonstige Werke Ankündigung der "Rheinischen Thalia".
(11.11.1784). URL:
http://teachsam.de/deutsch/d_literatur/d_aut/sci/sci_sonst/sci_sonst_txt_7.htm
42. Heinrich von Kleist. Michael Kohlhaas. Internetasgabe. Version 02.03. 2003.
Kleist-Archiv Sembdner, Heilbronn.
43. John Rawls. A Theory of Justice. Publisher Harvard University Press. Year
1999.
44. Kuhns Richard. The Strangeness of Justice: Reading Michael Kohlhaas. New
Literary History Vol. 15, No. 1, Literature and/as Moral Philosophy (Autumn,
1983), pp. 73-91 (19 pages)
45. Staiger E. Friedrich Schiller. Zürich: Atlantis. 1967. 452 S.